

de Manilius relacionada con la constelació del cocher (Thuillier) y una fantàstica aproximació a la realitat sonora de las carreras de carros a partir de las fuentes escritas: anuncios de los heraldos, sonido de las trompetas y bocinas, gritos, bramidos y aclamaciones de las multitudes (Nelis-Clement). Concluye el volumen con seis estudios dedicados a la ideología circense: papel de la mujer (Polverini), legislación de Augusto (Horsmann), asociación entre circo y palacio (Royo), la carrera de carros de las *Georgicae* de Virgilio (Nelis), la importancia del culto solar en la organización espacial del Circo Máximo (Barchiesi) y una meta del circo de Olimpia en colección anticuarial inglesa (Chamay).

Queremos destacar, entre todas estas aportaciones esenciales, la dedicada por T. Nogales a los circos romanos de Hispania a partir de los edificios circenses excavados en Mérida, Tarragona, Sagunto, Valencia, Toledo, *Segobriga*, Calahorra, Córdoba, Carmona, Lisboa, *Mirobriga*, Eborac y las evidencias epigráficas de celebración de carreras de carros en otras ciudades.

Joaquim Ruiz de Arbulo

Universitat de Lleida
jruiz@historia.udl.cat

Dedet, Bernard. *Les enfants dans la société protohistorique. L'exemple du sud de la France*, Collection de l'École Française de Rome, 396. Roma. 2008. 400 pàgs. + 195 figs. ISBN-978-2-7283-0812-5.

Obrir un llibre i començar a treballar-hi és realment una de les coses que més s'agraeix i, curiosament, més costa de trobar. Així és el llibre que aquí es comenta. Un treball madur, fonamentat sobre una base empírica enorme i organitzat d'una manera extremadament lògica i ben argumentada. A més, apareix en un moment de manifesta preocupació cap al tema dels enterraments infantils durant l'antiguitat com queda manifest en les nombroses publicacions aparegudes recentment com els articles de S. Houby-Nielsen sobre la necròpolis del Kerameikos (2005, evolució del treball del 1995) o els de T. Chapa sobre la infància en les necròpolis ibèriques (2000-2001 i 2003), les monografies sobre mortalitat, culte i sepultures infantils com la de la necròpolis d'Spina (Muggia 2004), el tractament com a herois d'infants amb un component literari i religiós (Pache 2004) o la de premadurs en una petita necròpolis imperial romana (Berti 2006), també els llibres coordinats per F. Gusi, S. Muriel i C. Olària (2008) o K. Backarov (2008), aquest últim com a actes d'un congrés al qual pot afegir-se alguna taula rodona dins del projecte *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité* (informació del projecte a <<http://sites.univ-provence.fr/ccj/spip.php?article263>>) la primera sessió de la qual se celebrarà entre el 28 i el 30 de maig de 2008 a l'École Française d'Athènes.

El treball que ens ocupa es presenta com una obra cuidada en la qual els detalls formals són continus i on el text s'estructura de manera completa, sense repeticions ni dades de sobres, tot i el volum ingent

de tombes analitzades (225 sepultures infantils en necròpolis i 112 en hàbitat!). Les figures, les taules i els gràfics compleixen completament la seva tasca tot acompanyant el text i simplificant la comprensió i la recerca. Tot segueix una estratègia ben planificada que es reflecteix en les continuades crides a l'índex o capítols concrets que dirigeixen el lector cap endavant i enrere per desenvolupar temes, fet que redueix i ordena de manera brillant el text evitant les pesades repeticions d'arguments que acaben disgregant la informació i les energies de qui llegeix. D'altra banda, el treball juga amb una prudència extrema que es manifesta amb la redacció de totes les preguntes que li sorgeixen a l'autor: aportant-hi, en funció dels casos, la seva resposta (punt 3.1.1) o no al llarg del text (punt 3.1.20), fet que podria fer dubtar de si es tracta de preguntes retòriques o d'una absoluta profunditat en les reflexions. Però sembla clar que és la profunditat de la recerca el que provoca aquest bombardeig de qüestions i dubtes que resulten d'un estudi d'aquesta magnitud (tot i la quantitat de dades!).

El treball és una revisió conjunta de la totalitat de dades antropològiques referents al registre funerari protohistòric de la qual se selecciona una complexa franja d'edat, la infantil. I qualifico aquesta franja de complexa davant la divisió que l'autor en fa (4 divisions d'edat per a les necròpolis i quatre més per als hàbitats). Les categories analitzades al llibre, en canvi, s'han efectuat de manera més genèrica en grups menys detallats: prematurs i nonats a terme; primer any; infants joves; infants grans. En qualsevol cas, el número de camps que s'han considerat ofereixen una visió extremadament detallada d'aquest grup, fonamental de tota societat. Possiblement és aquest el grup que millor pot ser analitzat en detall ja que, com explica l'autor en un excel·lent intent de sincretisme (pp. 28-29), és durant aquesta etapa quan més i més significatius són els canvis morfològics.

L'organització del treball segueix una estructura senzilla i fàcil de seguir, en la qual la introducció s'allarga fins al punt 1.6 del capítol 2. En aquesta exposició dels objectius del treball, de la metodologia i de la nomenclatura a seguir, s'observa una sensibilitat especial per a la claredat dels termes (la definició) i per exemplificar cadascuna de les idees que seguiran. Especialment rellevant és l'aplicació del terme "préjennérien" per a l'estudi i comparació de societats arcaiques i altres de modernes. Aquest adjectiu es forma a partir del nom d'E. Jenner, amb qui va començar l'era de la vacunació (p. 9, n. 1). La llarga durada d'aquest període "préjennérien" permet, en capítols posteriors, il·lustrar i corregir dinàmiques de mortalitat infantil obtingudes a partir de les dades arqueològiques (fins i tot amb registres i documentació del mateix territori del sud de França però 2000 anys després, p. 11).

És a partir del punt 2 del capítol 2 que realment que es pot considerar que s'inicia el treball analític. Es tracta d'una exposició descriptiva de la totalitat de jaciments i tombes analitzades, distingint, en les corresponents conclusions parcials, entre un gran número de matisos (pp. 76-77) que permeten veure, entre d'altres: la distribució diferencial de nonats i nounats (de fins a 6 mesos), principalment en hàbi-

tats; i una subrepresentació de franges d'edat en el registre funerari de manera general.

El tercer capítol és potser el que més interès pot suscitar per a la recerca catalana. En primer lloc per tractar una problemàtica enormement coneguda com és la dels enterraments de nounats, morts durant el part, o els nadons a terme, dins d'espais domèstics, en hàbitats. En segon lloc per considerar els mateixos infants en necròpolis ja que a Catalunya es té coneixement d'algunes tombes dobles, adult-infant. Tant és així que l'autor dedica bona part del capítol a considerar propostes i estudis duts a terme desde la recerca catalana (pp. 127, 131, 133). El capítol s'organitza en base a aquests dos grups. Si bé destaca l'absència de tota ofrena als nadons en hàbitat, el més destacat són les observacions sobre l'absència d'embolcall, de cremació i de patró de deposició i al mateix nivell la interpretació sobre el règim de no "humà" en què es troba l'infant en les dates pròximes al seu naixement. Aquests plantejaments, ben argumentats, troben el seu colofó en les referències a l'epigrafia romana (sense referències al CIL), a les fonts clàssiques i a l'etnologia. La conclusió que s'extreu sobre aquestes tombes en hàbitat és l'alta variabilitat i la parcialitat del registre (p. 137), conclusions que tornen a donar bona mostra de la prudència de l'autor. Respecte a les tombes dobles, en necròpolis, la documentació connota les del sud de França (9 casos) com tombes eminents. Relacionat amb això l'autor fa al·lusió repetidament al perill de l'embaràs i del part (pp. 10-11, 115-118), que s'il·lustra perfectament en les figures 45 i 48 amb un 70% de les tombes infantils en hàbitat situades entre els 8,5 mesos lunars i el moment immediatament posterior al part. Mentre que en les necròpolis apareixen en una associació permanent de nounats amb adults (identificats pels aixovars com a femenins). A tal efecte, aquestes dades s'haurien de creuar amb les obtingudes en altres territoris amb estudis de conjunt sobre les tombes dobles, ja que les complicacions en el part impliquen augments del risc de mortalitat materna (v. Vanzetti 1992). És important tenir present l'estudi antropològic de la tomba de l'anomenada "Rich Athenian Lady" (Liston i Papadopoulos 2004), amb una important contextualització i paral·lels, així com una selecció d'exemples iconogràfics esculpits (estela d'Ampharete, Kerameikos-Atenes) o pintats (estela de Hediste de Demetrias-Pagasai, Volos), que evidencien la preocupació pel part i el risc cap a la mare. A més, repetidament s'ha defensat que la cura dels fills era l'activitat principal de la dona grega i s'ha extrapolat a la societat ibèrica (Rísquez i Garcia-Luque 2007: 146-154), fet que pot explicar la presència majoritària d'elements femenins en els aixovars de la majoria de tombes infantils (en aquesta línia s'ha de considerar també el treball de R. Olmos sobre les deesses que alleten —Olmos 2000-2001—).

Els canvis més importants respecte a la consideració social dels infants es presenten sobre les tombes d'infants des de sis a dotze mesos (capítol 4) i entre les d'un i set anys (capítol 5). La principal conclusió és l'existència d'enterraments d'incineració en necròpolis i la presència, exclusivament en el cas dels primers, en hàbitats. Amb aquest progressiu estudi

de les pràctiques funeràries, etapa per etapa, s'observa l'adquisició de personalitat social pels joves que s'evidencia en l'aixovar i les ofrenes funeràries (pp. 152-153), tot i que es mantenen pràctiques similars a les observades per edats més joves: continua per aquest grup la cremació/incineració dels sepultats en necròpolis i la inhumació sense embolcall dels infants enterrats en hàbitat (pp. 153-154). Potser no queda clar l'ús d'objectes d'ornament en les inhumacions dins d'hàbitat (recordem la presència d'una dena de collaret a la inhumació 6 de Puech de Mus —pp. 86-89 i 127—, corresponent a la fase anterior, i l'ús de collars en les inhumacions de nadons lleugerament més grans —p. 154—). Aquest punt, a més de la manca d'altres diferències clares, fa que sigui encara més discutible la distinció d'edats dins de les sepultures dins d'hàbitat. Tot i així es compren la necessitat de la decisió si es compara la totalitat d'evidències funeràries i una de les línies, la de les tombes en necròpolis, assenyalava un punt d'inflexió important en aquesta edat ja que implica l'adopció de la sepultura individual. Els *Infans I* (el grup més nombrós amb 130 casos al catàleg) corresponen tots a incineracions en necròpolis, algunes d'elles múltiples, que mostren un augment en la complexitat de l'aixovar: d'una banda, adaptat, segons proposta de l'autor (pp. 224, 228, 232-233), a les mides del difunt i, per tant, amb una estructura i materials de dimensions inferiors a les dels difunts adults. De l'altra banda, la identificació sexual a partir d'objectes particulars de l'aixovar (pp. 234-240).

El sisè i últim capítol analític versa sobre els *Infans II* (entre 7 i 14 anys). Acceptats ja com a membres de ple dret dins de les necròpolis, amb aixovars complerts que es confonen amb els de sepultures d'adults, conclou la integració dels joves dins de la comunitat (p. 297 i ss.). Entre aquestes tombes n'hi ha moltes de destacables, però potser les dues més significatives són la de l'Agnel 1 i la tomba de Saint-Antoine. Ambdues isolades i amb aixovars excepcionals (armes i conjunts de consum de vi importat) que es daten en el trànsit del segle VII i el VI aC, la primera, i en la primera meitat del segle VI aC la segona (a pesar de la indicació, errònia, de la p. 292 on es proposa del segon quart del segle VII aC que contradiu la cronologia correcta de segon quart del segle VI, proposada a la p. 255) indicant una posició privilegiada dins de la societat a pesar de la joventut d'ambdós personatges i que pot indicar o un ràpid accés als càrrecs i al poder o un sistema hereditari, amb tot el que això comporta.

Bernard Dedet realitza una tasca important per conèixer en detall els comportaments socials del "Sud-est" de França (a pesar que el títol es refereixi de manera general al "sud" de França) a partir d'una part del registre funerari excel·lentment analitzat i sintetitzat en el capítol conclusiu. Però el llibre no finalitza aquí sinó que es presenten dos annexos rellevants: un primer, documental, amb una revisió sistemàtica dels conjunts de fauna dels hàbitats protohistòrics del Llenguadoc oriental, a la recerca i identificació de restes de sepultures infantils. És una exhibició de rigor científic, tot i que les dades que es presenten ja han estat analitzades al llarg del treball

(especialment pp. 127-130); un segon que posa en relació la identificació sexual a partir d'objectes de l'aixovar, que es basa en una útil correlació de dades antropològiques contrastades i tipus de materials, presentat com un capítol imprescindible per a qualsevol estudi de contextos funeraris protohistòrics d'almenys el sud de França i nord-est de la Península Ibèrica.

L'estudi de B. Dedet és d'un rigor notable amb una visió global sobre el problema a pesar que la selecció bibliogràfica es limita a un ampli ventall de publicacions en francès i a un ús escàs de publicacions sobre la Península Ibèrica (principalment del nord-est i obviant referències recents com Chapa 2001-2002 i 2003) i obvia la nombrosa bibliografia anglesa (únicament cita 5 referències), italiana (3 referències) i alemanya (sense referències). En qualsevol cas, l'obra de Bernard Dedet és avui el treball de referència sobre el tema, tant pel contingut com per la metodologia de treball i, més important: per un llenguatge planer i directe que no deixa dubtes sense preguntes, la major part de les quals respon. No sols pels resultats sinó pel registre analitzat aquest treball ha d'estimular el món acadèmic a imitar-lo. Però des de Catalunya, aquest treball és, ara per ara, un estudi impossible. Si bé s'ha publicat un bon nombre d'enterraments infantils dins d'hàbitats, les escasses dades antropològiques en necròpolis (corresponents a les intervencions a partir dels anys noranta, amb alguna excepció com la tomba de la Granja de Soley) només permeten fer consideracions puntuals sobre la mortalitat infantil afegint-hi, excepcionalment, alguns aixovars que permeten proposar-se com a evidències de presència infantil en tombes de "pleine nature" (o tombes en necròpolis) com la tomba 14 de la necròpolis de Mas de Mussols, la tomba 16 de la necròpolis de la Pena o la tomba 52 de la necròpolis del Molar.

Aquest llibre és una obra que no agafarà pols, és un llibre per a treballar.

Raimon Graells i Fabregat

Universitat de Lleida
raimongf@historia.udl.cat

Bibliografia

- BACVAROV, K. (ed.) (2008). *Babies Reborn: Infant/Child Burials in Pre- and Protohistory*, *Proceedings of the XV World Congress UISPP* (Lisbon, 4-9 September 2006). Vol. 24, Session WS26, BAR S1832.
- BERTI, F. (2006). *Mors immatura. I Fadieni e i lloro sepolcreto*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna, 16, Bologna.
- HOUBY-NIELSEN, S. (1995). "Burial language in Archaic and Classical Kerameikos", *Proceedings of the Danish Institute at Athens*, I.
- HOUBY-NIELSEN, S. (2005). Child burials in Ancient Athens, dins J. Soifer (Ed.): *The archaeology of childhood: Children, gender and material culture*, 151-168
- CHAPA, T. (2001-2002). La infancia en el mundo ibérico a través de la necrópolis de El Cigarralejo (Mula, Murcia), *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 17: 159-170.
- CHAPA, T. (2003). La percepción de la infancia en el mundo ibérico, *Trabajos de Prehistoria*, 60.1: 115-138.
- GUSI, F., MURIEL, S., OLÀRIA, C. (coords.) (2008). *Nasciturus, infans, puerulus vobis Mater Terra: La muerte en la infancia*, Diputació de Castelló, Castelló.
- LISTON, M. A., PAPADOPOULOS, J. K. (2004). The "Rich Athenian Lady" Was Pregnant: The Anthropology of a Geometric Tomb Reconsidered, *Hesperia*, vol. 73, 1: 7-38.
- MUGGIA, A. (2004). *Impronte nella Sabbia: Tombe infantili e di adolescenti dalla necropolis di Valle Trebba a Spina*, Quaderni di Archeologia dell'Emilia Romagna, 9, Edizioni all'Insegna del Giglio, for the Soprintendenza per i Beni Archeologici dell'Emilia Romagna, Firenze.
- OLMOS, R. (2000-2001). Diosas y animales que amamantan: La transmisión de la vida en la iconografía ibérica, *Zephyrus*, 53-54: 353-378.
- PACHE, C. O. (2004). *Babe and Child Heroes in Ancient Greece*, University of Illinois Press, Urbana-Chicago.
- RÍSQUEZ, C., GARCIA-LUQUE, A. (2007). ¿Actividades de mantenimiento en el registro funerario? el caso de las necrópolis ibéricas, dins *Interpreting household practices*, Barcelona, 21-24 november 2007, *Treballs d'Arqueologia*, 13: 147-173.
- VANZETTI, A. (1992). Le sepolture a incinerazione a più deposizioni nella protostoria dell'Italia nord-orientale, *Rivista di Scienze Preistoriche*, XLIV, 1992, 1-2: 115-209.